

Johan Turi čállin

OLE HENRIK MAGGA
Sámi allaskuvla

Álgu

Go Johan Turi¹ čálligođii «Muitalus sámiid birra», de son lei okta vuosttaš sámeielat olmmoš gii galggai báhpira ala bidjat iežas sániid maid ii lean ieš ovdal oaidnán čállojuvvon hámis. Duššefal Lars Hætta ja Anders Bær leigga čállán guhkit čállosiid sámegillii. Aviissain gal, nu go «Nuorttanastes» ja «Sagai Muittalægjes», ledje sámeielagat čálašan sámegillii.

Áiggun geahčadit Johan Turi čállinvuogi dan rájis go Turi čálligođii vuosttaš sániid báhpirii. Geahčadan makkár čállinmearkkaid Turi geavahii álggu rájes ja man dárkilit son nagodii merket giellajietnadagaid ja jietnadaterohusaid. Čállinvuohkedoahpaga anán dás nappo áibbas gáržžet, namalassii áddejumis mo sánit čállojuvvojit grafemaiguin. Dan rájes go Turi almmuhii áigumušas reivvestis Emilie Demantii ahte háliidivččii čállit girjji («Jag skriva bok laplivet»), de ii oro Turis leamaš eará áigumuš go merket sániid báhpirii iežas dadjama mielde. Muhto čállojuvvon sátni ii šatta ieš luonddus dego meahci šaddu, ii fal ii oktage bustávva. Dan dihtii fertejedje Turis maid leamaš juogalágán ovdagovat dahje jurdagat das mat bustávaid gávdnojit ja mo dat sáhttet ovddastit jietnadagaid ja sániid, okto guhtenai ja ovttas earáiguin. Dakkaviđe go čállá moadde bustáva maŋŋálaga, de šaddá välljet. Dan dihtii addá čállojuvvon teaksta gova das mo čállii lea välljen dakko gokko lea välljenvejolašvuolta. Nu oažžu teaksta hámi. Das vuhtto maid mo sátnehámit ja cealkkahámit leat välljejuvvon. Daid beliid in guorahala. Dás lea sáhka duššefal čállima birra gáržžimus áddejumis.

Turi giella lei dalá Guovdageainnu sámeigiella. Turi lei oainnat rávis olmmoš go bearaš jođii oarjjás. Su giellavuodđu lei hui nanus. Duššefal muhtun sániin vuhtto veaháš ođđa giellabirrasa váikkuhus. Turi máhtii suomagiella

---

1 Goargu *Turi* lea prentejuvvon girjjiin čállon *Turi*, muhto ieš lea dábáláččat čállán *Thuri* ja girkogirjjiis lea maid *Thuuri* (BN: 33).

ja suomagillii son álggus háliidii ge čállit. Muhto go Emilie Demant (Hatt) ii máhttán suomagiela, de bággehalai Turi čállit sámegillii man Emilie lei oahpahallame. Ruotagiela dahje dárogiela Turi ii máhttán fávdnádít. Ná čállá dan birra cuoŋománu 1910: «im mon ibmir ruohda giela jur riekta» (BN: 116).

Dán artihkkala vuodđun lea Turi girji «Boares nauti» man Nils-Aslak Valkeapää lea doaimmahan (BN) ja hui fuolalaččat čállán Turi iežas giehtačállaga mielde. Dasto lean atnán oasi girjjis «Muitalus sámiiid birra», man Mikael Svonni lea čállán mášiinnain giehtačállosa mielde bustávas bustávvi namain «Muidalus koahte barkoit biri» (Turi 2010 (1910)).

Navddán daid čájehit buoremusat Turi čállima dalle go álggii čállit. Ii ge dat orolus rievdan vuosttaš reivve rájes geassemánu 1906 gitta maŋemus reivve rádjái jagi 1934. In leat gal riev dama suokkardan earenoamážit – dakkár čilgehus orros maŋelii. Go dás lea eanas sahká jietnadagaid birra, de anán vuodđun dakko gokko dárbbášán Guovdageainnu sámegiela fonologiija nu go ieš dan dovddan ja nu go Pekka Sammallahti lea čilgen mángga barggus (Sammallahti 1984; 1999).

Davvisámegiela čállingiella ovdal Johan Turi

Ovdal Turi beivviid lei davvisámegiella čállojuvvon juo goasii 200 jagi. Maŋnil go Nils Andersona dovddus vuosttaš girjjit, ABC-girji ja sálbmagirji, prentejuvvojedje 1619, de prentejuvvojedje oalle olu girjjit 1600-jagiid loahpas Ruotas ja earenomážit 1700-jagiid mielde. Durdnosa báhppa Johannes Tornæus geahččalii ráhkadit oktasaš girjegiela sámii guovvluid čeahpimus dulkkaid vehkiin jagi 1648, mas maiddái davvisámegiella galggai leat vuodđun, muhto dat bargu ii lihkostuvvan. Maŋnil sirdásii girjegiela suopmanvuodđu luksa 1740-jagiin ja olles Biibbal prentejuvvui ng. lullisámi girjegiela (*sydlapska bokspråket*) mielde. Lars Levi Læstadius geavahišgođii julevsámegiela girjegiellan 1839 rájes, mii gohčoduvvogođii «goahtesámegiellan» (*kåtalapska*), várra dainna go dat lei olu olbmuide álkit lohkat go ovdalaš čállosat. Muhto go diet čállosat eai lean oktage davvisámegillii, de dat eai ráhkadan ovdagovaid davvisámegiela čállimii eai ge lohkanvieruide.

Álaheaju suohkanbáhppa Morten Lund, gii lei dovddus mišonerejeaddji Thomas von Westena bargoguoibmi, almmuhii vuosttaš girjii davvisámegillii jagi 1728, namalassii katekismus-girjii «Doktor Morten Lutter Utza Katekismusaz».

Gos Morten Lund ozai ovdagovaid ja mo son leažža jurddašan čállingiela ráhkadeami birra, dan eat dieđe. Su čállinvuohki lei oalle girjái. Nubbi eará von Westena bargoguimmiin, Knud Leem, lei davvisámi girjegielá doaimmaláččamus ovddideaddji 1700-jagiin. Jagiid 1752–1774 go lei *Seminarium Lapponicum*-oahppoásahusa jodiheaddjin, almmuhii Leem sihke iežas giella-oahppagirjjiid ja sátnegirjjiid ja dasa lassin jorgalusaid. Maŋŋil Leema beivviid prentejuvvui su stuora sámi-dánska-láhtengiela sátnegirji jagi 1781. Sihke Lund ja Leem guoraiga bustávveageavaheamis seamma bálgá go Ruotas ledje dahkan, nu ahte soai geavaheigga duššefal bustávid mat ledje anus láhtengiela ja skandinávalaš gielain dan áiggi. Dasa lassin ferte gal maid deattuhit ahte vaikko Leem lei doaimmalaš almmuhit čállošiid, de ii son ge viggan dahje juo ii máhttán ásahit dakkár čállingiela mas seamma jietnadagat ja sánit álo čállojuvvošedje seamma láhkái (Kemi 1994).

Báhppa Niels Vibe Stockfleth ja professor Jens Andreas Friis doaimmaiga 1800-jagiid davvisámegiela čállingiela ovddideaddjin. Ja soai duodai náskiiga oažžut olu davvisámiid lohkat sámeigiela. Ii oro olus eahpádus das ahte buot maid Turi leaččai oahppan sámeigiela lohkamis ja čállimis, earenoamážit bustávid birra, de dat oahppu dáiddii lean vuolgán Stockfletha ja Friisa čállagiin. Leem juo lei gal geavahan bustávveamearkan *d'*, *t'* ja *g'* maiguin lei merken jietnadagaid mat maŋŋil leat čállon *đ*-, *ť*- ja *g*-bustávaiguin (maŋemus lea frikatiivva grafema mii lea nuorttabeali suopmaniin). Dovddus dánskalaš gielladutki Rasmus Rask čálii ieš sámeigiela giellaoahpa jagi 1832 ja son dat aiddo geavahišgođii bustávid *đ*, *ť* ja *g*.

Stockfleth válddii duodas Raska duostilis árvalusa ja geavahišgođii ii dušše *đ*, *ť*, *g*, *s*, *c* ja *z*, muhto maiddá *š*, *č* ja *ž*.² Rask lei maiddá vuosttaš gii merkii guhkes vokálaid seamma bustávain mii dál adno merket guhkes dahje «čuvges» *a*-jietnadaga. Rask čálii *mánna*, *gácham* (=gáhčan) ja *vúlgí*, muhto dakko ii čuovolan Stockfleth, muhto čálii *manna* (=mánná) ja *mannat* (=mannat). Friis čuovui čállinmearkaválljemis Stockfletha ja nu stáđásnuvai ge čállingiella mii lea leamaš anus gitta min beivviide. Eai dušše kristtalaš girjjit prentejuvvon, muhto maiddá almmolaš mearrádusat ja dieđáhusat nu go «Gonagaslaš asatusa addujuvvum 13ad Juli m. 1871, dalveraja birra Guovdagæino giella ja Garasjoga suokan gaskast». Vaikko dáruiduhttin lei juo álgán go Turi bearáš lei ain

2 Bustávveamearkkat *z* ja *ž* ledje earálágánat hámi dáfus (*z* ja *ž*).

Guovdageainnus, de dalle ain leai dárbu oažžut olbmuid ipmirdit almmolaš eiseválddiid gohččumiid ja nu leai bággu atnit sámegiela muhtun muddui. Ja eiseválddiid ráddádallanvuoigŋa leai ge mearkkašahtti mieđis sámiiid guovdu ain dakka manŋelaš 1852 dáhpáhusaid, muhto dat láivvui dađistaga.

Sámegiela čállinvuohki masa Turi sáhtii lean oahpásnuvvan, leai ovdde- mustá Stockfletha čállinvuohki man Stockfleth leai geavahan olu iežas jorgalan girjjiin 1830-jagiid loahpa rájis. Dat ledje ABC-girji, katekismusat, biibbalhis- torjá, áltargirji ja olles Ođđa testameanta jagis 1840. Stockfletha girjjiid sáhtta Turi leat lohkan. Dat ledje áiggisteaset dovdosat ja anus sámiiid gaskkas. Anders Bær muitala girjjiis «Muitalusat» (Hætta – Bær 1958) ahte su eamit Jáhkoš-Ingá máhtii lohkat olu bajil Stockfletha jorgalan girjjiin go soai leaigga guodoheame ealu. Friisa čállinvuohki bođii atnui vel eanet go olles Biibbal prentejuvvui jagi 1895 ja «Nuorttanaste» ilbmagođii 1898 rájes. Ohcejoga báhpaguovttos Jaakko Fellman ja Anders Andelin leigga maid jorgalan girjjiid sámegillii, muhto dat eai dáidán lean dovdosat Guovdageainnus dieid áiggiid.

Turi ieš váidala ahte ii son gul máhte lohkat ii ge čállit dainna go «lohkat jo čalit im leet ohbahuvom go jur dam mari ahte leem beesam rihbaiđe jo lohkam lahit eei leet eiike čalim mi lee munje ahkit datnai heeios čalim mi mus lee dam leem ješ oahpam muhdo sdavala im leet oahbam mi lee bahamus» (BN: 46). Ii Turi muital mas son leažžá ieš oahppan čállit ja ii leat diehtu makkár čállon girjjiid dahje aviissaid son dovddai. Turi máhtii lohkat suomagiela ja čállit nai muhtun muddui nu go «Boares nauti»-girjjiis oidno (BN: 71). Dat lea nubbi vuoddu mii Turi čállinmáhtus leai.

Cealkagat, sánit ja stávvalat

Vaikko Turi ii lean beassan oahppat čállit, de lea su čállin sátnedásis buorre. Sátnjuohkin lea eanas áibbas riekta. Duššefal muhtomin lea sátnjuohkin imaš nu go *bigdasi-t* =biktasiid (JT3: 5),³ *lo-avda* (JT3: 6), *m-akset* =máksit (JT3: 3), *ba-rko* =bargu (JT3: 5), muhto hui olu sajiid lea su sátnjuohkin stávvalrájiid mielde: *cuov-kanan* =cuovkanan (JT3: 1), *oai-ne* =oainne (JT3: 7), *koiga-duvo*

3 Turi ovdamearkkat leat čállon kurssiivačállagiin. Fonemalaš čállinmearkkat leat čállon guovtti finju sázu gaskii /.../. Dálá čállinvuogi mielde čállojuvvon sánit leat dábálaččat merkekeahhtá, muhto merkejuvvon <...> go lea leamaš dárbu deattuhit ahte lea čállinvuohki vuodđun.

=goikaduvvo (JT3: 7). Olles sánit leat muhtomin oktii čállon nu go *juohkekuovlos* =juohke guovllus (BN: 272) ja muhtomin fas juhkkovuvvon nu go *boares vuohta* =boarisvuohta (BN: 273). Olles cealkagiid čállá Turi nu ahte hárve boatkana. Oalgecealkagat laktásit lunddolaččat váldocealkagiidda. Dábálaččamusat Turi laktá cealkagiid oktii *ja*-konjunkšuvnnain ja nu šaddet guhkes sátneráiddut ovdal go boahtá gaska. Turi ii geavat gaskamearkkaid, muhto ođđa cealkkaálggu merke muhtomin stuora bustávain. Go Turi stáve boastut, de lea váttis diehtit lea go dat čállinmeattáhus vai čájeha go eahpesihkarvuoda makkár jietnadagat sánis leat: *čalims* =čállimis (BN: 134), *didoštalt* =didoštallat (BN: 142), *lávijit* =lávejit (BN: 109), *neieda* =nieida (BN: 111), *biam* =bijan (BN: 133), *bahcm* =báhčan, *bieg* =biegga (BN: 273).

Partihkkaliid oktiičállin sáhtta leat juogo suomagiela čállima váikkuhus dahje sámegiela čállinvuohki: *lavijtge* =lávejit ge (BN: 100), *ike* =ii ge, *kæsaki* =geasa ge, *læko* =lea go, *tarbašako* =dárbaša go (BN: 80), *dutnjenai* =dutnje nai (BN: 135).

Jietnadagat ja čállinmearkkat

Turi alfabehta eanas bustávamearkkat leat seamma go ruotagielas ja dárogielas. Erohus *i-* ja *j-* bustáva gaskkas ii oro leamen álo čielggas: *bjvtemus* =bivdámuš (BN: 104), *jge dat læt jmaške* =ii ge dat leat imaš ge (BN: 100). Álggu rájes atná juo sihke *æ-* ja *ä-* bustáva merket /ea/-fonema: *læ* =lea (BN: 79), *bäsam* =beasan (BN: 78).

Sámegiela earenoamáš giellajietnadagaid čállimii geavaha Turi dáid mearkkaid: *č:* *čaalom* =čállon (BN: 79), *livčoi* =livččii (BN: 126), *oacot* =oažžut (BN: 101); *š:* *šat* =šat, *duše* =dušše (BN: 168); *đ:* *boadät* =boadát (BN: 80), *sokaiđasat* =sogai-dasat (BN: 81). *Ð*-geavaheapmi ii leat áibbas stádis, muhtomin čállá maiddái *d:* *oda* =ođđa. Muhtun hárve gearddi čállá Turi /c/-fonema guvttiin bustávain: *vatsa* =vázzá (BN: 190). Turi ii earut *ž* ja *č*, muhto atná duššefal *č-* bustáva. Dasto geavaha maid *c-* bustáva seamma ládje go Friis anii *c-* ja *z-* bustávaidd, omd. *bohcot* =bohccot ja *baci* =bázii. Ja ii leat ge dárbu atnit *z-* ja *ž-* bustáva dakkár sániin go *bázii* ja *bážii*. Daid sáhtášii liikka bures čállit «bácii» ja «bácii» nu go lullisámegielas čállo *beetsi* ('bázii') ja *vöötji* ('bážii'). Easka go galgá earuhit preaspirerejuvvon affrikáhtaid mediijaaffrikáhtain (omd. *báhčit* : *bázii* ja *oažžut* : *oaččut*),

šaddá dárbu *z-* ja *ž-*bustávaide mat de doibmet gemináhttan seamma ládje go *dd*, *gg* ja *bb*. Dán erohusa nagodii easka Konrad Nielsen čállit čielgasit, muhto go ii geavahan *h-*bustáva nu go dálá čállinvuogis, de fertii dorvvastit Just Qvigstada hutkan «deaddomerkii» (omd. *guod' det* =guoddit).

Sámegiela eará earenoamáš fonemaid čállá Turi ná: /l/-fonema: *kihli* =gihli (BN: 145). /k/- ja /g/-fonemaid merke Turi mángga láhkái: *k: rakai* =rádjai (BN: 116), *di: badiel* =badjel (BN: 113), *ki: rákiai* =rádjai, *lakie* =ládje (BN: 101), *gi: tagiat* =dadjat (BN: 82), *legie* =ledjet (BN: 100), *ti: hatia* =hádja (BN: 113), *satjai* =sadjái (BN: 145), *gj: ragjai* =rádjai (BN: 100) ja *k: sartnidækit* =sárdnideaddjit (BN: 111). /ŋ/-fonema ii Turi gielas lean. Fonehtalaččat son merke *ng-*bustávaiguin dakkár sániin go *reengait* =reangaid (BN: 145).

/g'g/ palataliserejuvvo Guovdageainnus ovdavokálaid ovddabealde ja gahččá oktii /d'd'/-gemináhtain, mii vuhtto Turi čállimis: *likje* =ligge (BN: 116). /n/-fonema (mii maid ovddasta jietnadagaid mat čállingielas čállojit *ŋ-*bustávain) merke Turi *n*, *ni*, *nii* ja *nj*: *manil* =maŋnil (BN: 113), *niahco* =njáhcuo (BN: 113), *niialait* =njálaide (BN: 108). /l'/-fonema merke *li*: *balio* =báljo (BN: 123), *kiliot* =gilljut (BN: 113). Ja várra oaivvilda čuojohis palatála frikatiiva merket *hi* go čállá *boahie* =boahji (BN: 119). Turi atná dávjá *i-*bustáva *j-*jietnadagaid merke-mii: *baias* =bajás (BN: 46), *heeios* =heajos (BN: 46). /t/-fonema čállin lea *t* dahje *tt*: *dutkam* =dutkan (BN: 46), *kettgit* =getkkiid (BN: 46), *hđ: ruohđas* =Ruotas (BN: 118), *đ: radkašam* =rátkkašan (BN: 135). Dat čájeha ahte *t* > *s* -rievdan ii lean vel dáhpáhuvvan Guovdageainnus 1880-jagiin.

Álgokonsonánttat

Bustávaiguin *c*, *č*, *h*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *š* ja *v* merke Turi masa álo seamma jietnadaga. Okte lean gávdnan *č-*jietnadaga merkejuvvon digráfain: *djohket* =čohkket (BN: 252). Dakkár go *calit* =čállit (BN: 82) dáidá leat čállinmeattáhus. Klusiillaid čállá Turi juogo *p-*, *t-* ja *k-* dahje *b-*, *d-* ja *g-*čállinmerkkaiguin. Dat molsašuddet oalle friddja, muhto *g-* ii adno nu dávjá go *k-*, ja *b-* ja *d-* orrot adnome dávjjibut go *p-* ja *t-*: *bargat* =bargat, *bohcoit* =bohccuid (JT3: 1), *poaco* =boazu (JT3: 13), *poaris* =boaris (JT3: 9), *kehčet* =gehččet (JT3: 1), *koarut* =goarrut (JT3: 4), *gierisat* =gierresat (JT3: 3), *dugjot* =duddjot (JT3: 6), *dahkojit* =dahkkojit (JT3: 6), *tugiot* =duddjot (JT3: 4), *tatt* =dat (JT3: 1), *tape* =dáppe (BN: 81). Dán skieivuma

čilgehussan lea dieđus ahte sátnéalggus ii leat fonologalaččat /p/ : /b/, /t/ : /d/ ii ge /k/ : /g/ -opposišuvdna. Ja nubbi čilgehus lea Turi suomagiela čállinmáhttu ja sámegiela čállinmáhttu, mat gilvalebá.

Dát frekveansa orru maid duodašteame ahte Turi leai lohkan sámegiela Friisa ja Stockfletha čállinvugiid mielde nu ahte juogalágan preferánsa lea cieggan.

Seamma láhkái go guovddáškonsonánttaid čállimis, de Turi čállá liikka dávjá *sd-* ja *sb-* go *st-* ja *sp-*: *sboavaim* =spoviime (BN: 114), *sdali* =stállli (BN: 114), *sdopo* =stobu (BN: 135).

Dovddus lea ahte čállingiela <d> daddjojuvvo [d̥] dihto sátnehámiin dihto sajiin cealkagis, muhto Turi čállá *đ* dakkár sániin nai go *đeervan* =dearvan. Nuppe guvlui gis geardduha álgokonsonántta feara makkár sániin, mii addá gova ahte goappašat čállinvuogit leat soaittáhagas: *tte* =de (BN: 121), *ttahkat* =dahkat (BN: 113). Maiddái dakkár čállin go *ijur* =jur (BN: 102) (...*ko ijur dalo kaska*... =go jur dállogaskka) (BN: 102) addá seamma gova, namalassii ahte Turis ii leat álo čielga dovdu mii jietnadagaid goabbá ge lea.

Vokálaguovddáš

Turi earuha bures buot vokálaid maid dan áiggi čállinvugiid merkema mielde leai vejolaš earuhit. Dálá čállinvugiid ektui čuohtá dakkaviđe čalbmái ahte ii earut /a/- ja /aa/-fonemaid. Goappašagaid čállá *a*-grafemain: *barkoit* =bargguid (JT3: 1), *asdet* =astet (JT3: 3), *jaki* =jagi (BN: 79), *šatai* =šattai (BN: 82), *balam* =balan (BN: 82), *vastatusa* =vástádusa (BN: 83), *mahte* =máhte (JT3: 1), *kalvoit* =gálvvuid (JT3: 5). Muhto goitge dáhpáhuvvá muhtomin ahte viggá merket erohusa nu ahte čállá /aa/ guvttiin grafemain: *saamit* =sámit (BN: 79), *čalam* =čálán (BN: 79), *čaalit* =čállit (BN: 82). Guovttegeardán *a*-čállima ii geavat báljo /aa/-merkemii, muhto goitge guossala muhtomin nuppi guvlui: *naakadāt* =nagadat (BN: 111).

Dán merkenvuogi leai Turi eahpitkeahttá váldán suomagiela čállimis mas guhkes vokálat čállojuvvojit guvttiin grafemain, vaikko ieš gal ii nagodan earuhit daid suomagielas. Stockfletha ja Friis eaba earuhan *a*-jietnadagaid mat dálá čállinvuogis čállojuvvojit *a-* ja *á-*bustávaiguin. Dan dihtii orru Turis leamaš oalle dárkilis beallji go lea áican dien erohusa, muhto nuppi bealis son ii nagodan geavahit seamma čállinvuogi álo seamma sánis.

Etymologalaš guhkes ja oanehis *a*-jietnadagaid erohusa merkema vuodđudii Konrad Nielsen giellaoahpastis ja sátnegirjjiinis. Guhkkodaterohusa ledje gal geahččalan merket sihke Rasmus Rask, Aukusti Hakkarainen (omd. *váras*, merkejuvvon sázuin), Pedar Jalvi (omd. *čaabesen* =čáppisin) ja Antti Outakoski (*raađđi* =ráđđi, *maatta* =mátta) (Itkonen 1951: 175, 177). Čállinvuohkeberggus 1973–1978 evttohede Norgga beale davvisámi áirasat dákkár merkema, muhto dasa eai miehtan earát.

Eará oanehis vokálaid go /a/ čállá Turi ovttain bustávain: /i/ čállojuvvo dábálaččat *i*: *bira* =birra (BN: 204), *im* =in (BN: 204), *kirje* =girji (BN: 204); /u/-jietnadaga čállá fas *u*: *ruda* =ruđa (BN: 204), *dutnos* =dudnos (BN: 192), *kulat* =gulat (BN: 178). Oanehis /o/-jietnadaga čállá o-bustávain: *dovdat* =dovdat (BN: 192), *kolkat* =golgat (BN: 126), *orot* =orrut (BN: 126). Go čállá sániid *okto* =okto, *okda* =okta o-bustávain, de dat čájeha ahte juoidá leai Turi oahppan dalá čállinvugiin.

Maiddái diftonggaid /ie/ ja /uo/ čállá Turi eanas álo ovttaládje: *nieida* =nieida (BN: 178), *biepmat* =biebmat (BN: 176), *dievdot* =dievddut (JT3: 1); *nuolat* =nuollat (JT3: 5), *vuolkam ruoktot* =vuolggán ruoktot (BN: 178), *duolpa* =duolba (JT3: 9). Muhtomin goitge spiehkkaša: *berkasat* =biergasat, *leekas* =liekkas (BN: 101), *niulka* =njuolga (BN: 176), *-vuoahto* =-vuohta (BN: 121).

/ea/-fonema merken lea oalle girjái: *ælima* =eallima (BN: 80), *beäre* =beare (BN: 82), *håios* =heajos (BN: 82), *keetkit* =geatkkit (BN: 102), *keečis* =geažis (BN: 81), *keesehan*, *kæsehan* =geasehan (BN: 83), *læam* =lean (BN: 105), *lä* =lea (BN: 78), *käpäšæbot* =geahppaseapput (BN: 80).

Maiddá /oa/-fonema merkemis leat olu variánttat: *boco* =boazu (BN: 79), *hobos* =hoahpus (BN: 81), *boačo* =boazu (BN: 147), *čoavvii* =čoavjái (JT3: 15). Lea mearkkašahtti man girjái Turi /ea/- ja /oa/-fonemaid čállin lea. Dasa sáhtta leat čilgehussan Čohkkirasa suopmaniid váikkuhus gos daid dadjan muhtomin lea guhkes monoftonga.

Guhkes vokálaid /ii/, /ee/, /uu/ ja /oo/ merke Turi ovttain vokálamearkkain: *kefoit* =gefojit (BN: 220), *kettgit* =getkkiid (BN: 46), *muri* =murrin (JT3: 11), *očole* =oččole (BN: 192), *bohtem* =bohten (BN: 104). Guhkimus konsonántaceahki ovdabealde lea dieđus lunddolaš čállit ovttain čállinmearkkain: *merket* =merket (BN: 46). Ovtstavválsátni *mi* =mii ii čállo goassege mánggáin *i*-bustávain, muhto eará ovtstavválsátnit gal muhtomin: *nuu* =nu, *duu* =du. Maiddá dákko orru suomagiela čállin leamaš ovdagovvan.

Soggevokálat

Soggevokálaid čállin lea ná:

<a>: *muora* =muorra (JT3: 9), *dahgat* =dahkat (JT3: 3).

<i>: *čuorbi* =čuorbi (JT3: 4), *dili* =dilli (JT3: 5), *kotit* =goddit (JT3: 13), *jođiđetin*, *jođidetin* =jođidettiin (JT3: 5).

<u>: *bargo* =bargu (JT3: 3), *divot* =divvut (JT3: 1), *koarut* =goarrut (JT3: 4).

<á>: *kula* =gullá (JT3: 4), *bælai* =beallái (JT3: 13), *koika* =goiká (JT3: 9). Soaitáhagas čálista Turi *aa* nuppi stávvális: *sardneolpmaat* =sárdneolbmát.

<e>: *alget* =álget (JT3: 1), *olem* =ollen (JT3: 5), *kahkid* =gáhkket (JT3: 7), *ruvit* =ruvvet (JT3: 11).

<o>: *visot* (JT3: 3), *orot* =orrot (JT3: 5), *valdo* =váldo (JT3: 16), *tugiot*, *dugjoat* =duddjot (JT3: 4).

Etymologalaččat oanehis ja oaniduvvon vokálaid gaskka ii daga Turi erohusa. Turis ii oro leamaš erohus /ii/ ja /ij/ gaskka sokkis: *misit* =misiid (BN: 107), *samiđe* =sámiide (BN: 106). Dat lea dainna go Guovdageainnus leai juo várra /ii/ ja /ij/ gahččagoahtán oktii. Okte čállá gal *jođiđetin*, muhto ovdagovvan dáidá leat suomagiela čállinvuogi guhkes vokálaid čállin. Mihtilmas Guovdageainnu ja viidát oarjjabeali *a*-vokála guhkideapmi ii dieđus vuhtto dábálaččat Turis go son ii oba berošge dakkár guhkideamiin. Muhto muhtumin goitge oidnosta dakkár nai, nu go oarjjabeali soggevokála guhkideapmi: *kosaa* =gosa (BN: 145). Ja guhkkin čállá soaitáhagas maid *u*-jietnadaga: *očoom* =oaččun (BN: 82).

Soggevokálat juohkásit oktii buot golbman joavkun Turi čállimis: 1. /a/ ja /aa/, 2. /uu/ ja /o/ ja 3. /ii/, ja /e/. Guđe ge joavkku siste seaguha Turi, muhto ii seagut goassege dien golbma oktii.

Konsonántaguovddáš

Konsonántaguovddášis leat sihke ovttaskasjietnadagat ja valjit jietnadatovttastumit maiguin lávejit oahppit rahčat sakka. Turis leat váttut doallat čielgasa erohusain, sihke iešguđiidge molsašuddanráidduid gaskka ja dássemolsašuddan-erohusaid guđege konsonántajoavkku siste. Erohusaid dahket oainnat sihke guhkkodagat ja kvaliteahtat.

Golbma konsonántaguhkkodaga lea váttis sihke merket ja gullat. Dan ii nagot Turi dahkat. Dá leat moadde ovdamearkka mat čájehit dan:

x'x-guhkkodagat: *baso* =basso (BN: 90), *čaalom* =čállon (BN: 79), *olem* =ollen (JT3: 1).

xx-guhkkodagat: *čalem* =čállen (BN:46), *kili* =gillii (BN: 46), *orot* =orrut (BN: 79), *halu* =hállu (BN: 46), *koarot* =goarrut (JT3: 6), *divot* =divvut (JT3: 1).

x-guhkkodat: *dola* =dola (JT3: 6), *bæsa*, *olu* =beasa, olu (JT3: 16), *visot* =visot (JT3: 19).

Hárve Turi čállá oanehis konsonánttaid guvttiin bustávain. Eanemus vejolašvuodát ja hástalusat leat xy-ráiddu opposišuvnnaid merkemis. Juo Leema beivviid rájes lea leamaš vierrun earuhit ovtastumiid main lea aspirašuvdna ja main ii leat, nu go *vuolgi* =vulggi ja *zælke* =cealkke (Leem 1748, siterejuvvon Bergsland 1952: 45). Turi ii earut dáikko – čállá sihke *jurta* =jurdda (BN: 126) ja *ertet-* =erttet- (BN: 102). Eanas áiggi atná Turi *k*, *p* ja *t* nubbin oassin dákkár konsonántačohkiin: *jorkal* =jorgal (BN: 132), muhto čállin skiivvoda sakka: *naitalam* =náitalan (BN: 78), *naidalam* =náitalan (BN: 46), *muittalam* =muitalan, *muidaljt* =muitalit (BN: 91), *soardat* =sorttat (BN: 45).

Dássemolsunerohusaid Turi ii merke, nu go <rd : rdd> ja <rv : rvv>: *juritaka* =jurdaga (BN: 123), *iurtašan* =jurddašan (BN: 78), *tæarvan* =dearvan (BN: 79), *teervas* =dearvvaš (BN: 80). Dáhpáhuvá ahte čállá *talvvi* =dálvvi (BN: 79) ja *daigki* =dáiggi (JT3: 7) mas orru gullan erohusa nominatiivahámis, muhto dat orru soaittáhatdáhpáhus. Soaittáhat lea maid dakkár merken go *vuollkat* =vuolggát (BN: 81).

Go vuosttaš oassin lea *j*-konsonánta, de dan Turi dábálaččat merke *i*-bustávain vokála manjis Friisa vuogi mielde: *aikit* =áiggiid (BN: 46), muhto maid *räjsot* =reaissut (BN: 130). Soaittáhagas adno *j*-bustávva: *oajtnam* =oaidnán (BN: 113), *tijpmo* =diibmu. Muđui /i/ + /j/ čállo dušše *i*-bustávain: *kido* =giitu (BN: 83), *sita* (BN: 80). Muhtomin čállá goitge *ii* dahje *ij*: *siita* =siidda, *ik lijko* =it liiko (BN: 111).

Konsonántaguovddáža <hxx> : <hx> -erohusa (nu go *báhppa* : *báhpa*) ja <zz> : <xx> -erohusa (nu go *gáddi* : *gátti*) ja erohusa dán guovtti ráiddu gaskka lea váttis leamaš merket gitta Konrad Nielsena beivviid rádjái. Turi geavaha muhtomin *h*-bustáva *h*-jietnadaga merkemii, muhto go ii daga nu čađat, de seahkána merken nu go dát ovdamearkkat čájehit:

Tabella. Muhtun guovddáškonsonánttaid čállin.

hxx	hx	y	zz	xx
<i>mahtit</i> =máhttit (BN: 81)	<i>mahte</i> =máhte (JT3: 1)	<i>kiedat</i> =giedat (BN: 120)	<i>šatet</i> =šaddet (BN: 81)	<i>boda</i> =botta (JT3: 7)
<i>mahdet</i> =máhttet (JT3: 1)	<i>mahdali</i> =máhtálii (JT3: 3)	<i>koadi</i> =goađi (JT3: 13)	<i>šata</i> =šaddat (BN: 81)	<i>kadis</i> =gáttis (JT3: 7)
<i>ruotat</i> =ruohttat (BN: 80)	<i>botet</i> =boahtit (BN: 81)	<i>boadat</i> =boadát (BN: 79)	<i>šata</i> =šaddá (BN: 80)	<i>duotar</i> =duottar (BN: 162)
<i>mudo</i> (JT3: 4)	<i>muto</i> =muhto (BN: 81)		<i>šadaba</i> =šaddaba (JT3: 1)	
	<i>sate</i> =sáhte (BN: 81)		<i>koda</i> =goddá (JT3: 13)	
	<i>satali</i> =sáhtálii (BN: 81)		<i>duotari</i> =duoddarii (BN: 162)	
	<i>koahte</i> (JT3: 1)		<i>šadam</i> =šaddan (BN: 46)	
	<i>tietit</i> =diehtit (BN: 80)			
	<i>mudo</i> =muhto (JT3: 4)			

hxx	hx	y	zz	xx
<i>ahkit</i> =ahkit (BN: 46)	<i>lohke, lohge,</i> <i>dahgat</i> =dahkat (JT3: 3)	<i>sakait</i> =ságaidd (BN: 83)	<i>cekiuvo,</i> <i>cekijuvo</i> =ceggejuvvo (JT3: 9)	<i>dakaviđi</i> =dakkaviđe (JT3: 15)
<i>dahkojit</i> =dahkkojit (JT3: 6)	<i>laka</i> =lahka (BN: 81)	<i>lokai</i> =logai (BN: 81)	<i>cækot</i> =ceaggut (JT3: 9)	<i>dagar</i> =dakkar (JT3: 1)
	<i>våkehit</i> =veahkehit (BN: 81)		<i>čukeba</i> =čuggeba (JT3: 15)	<i>liegas-</i> =liekkas- (BN: 121)
	<i>loke</i> =lohke (BN: 80)			
	<i>soakai</i> =soahkáii (JT3: 10)			
<i>oahbasita</i> =oahppá- siidda (BN: 149)	<i>rihbaide</i> =rihpaide (BN: 46)	<i>apu</i> =ábu (BN: 81)	<i>nubi nubai</i> =nubbi nubbái (JT3: 1)	<i>tape</i> =dáppe (BN: 81)
<i>hopo</i> =hoahppu (BN: 81)	<i>oahpahuvom</i> =oahpa- huvvon (BN: 46)	<i>abot</i> =ábut (BN: 147)		<i>kopašin</i> =goappašiin (BN: 80)
<i>oabat</i> =oahppat (BN: 133)	<i>hopos</i> =hoahpus (BN: 81)			
	<i>sopa</i> =soahpá (BN: 81)			

hxx	hx	y	zz	xx
<i>bohcoit</i> =bohccuid (JT3: 1)	<i>niahco</i> =njáhcu (BN: 113)	<i>čacin</i> =čáziin (JT3: 16)	<i>vatsa</i> =vázzá (BN: 190)	
<i>kehčēt</i> =gehččēt (JT3: 1)	<i>davekähči</i> =davve- geahči (BN: 192)	<i>kæčis</i> =geažis (JT3: 15)	<i>očo</i> =ožžo (BN: 155)	<i>očolim</i> =oččolin (BN: 155)
			<i>oččom</i> =očžon (BN: 192)	<i>oačot</i> =oaččut (JT3: 5)
				<i>oččot</i> =oaččut (BN: 79)

Dás oaidná ahte muhtomin seahkánit masa buot guhkkodagat main lea seamma-sullasaš klusiila omd. sihke <hpp, hp, b, bb> ja <pp>. Mearkkašahtti lea sátni *davalaš* =dábálaš (BN: 46, 132), muhto dat lea dieđus suomagiela loatnasátni (*tavallinen*).

Turi čállá dárkilit dakkár konsonántačoahki main leat golbma oasi: *kalbmot* =galbmot (BN: 82), *kalpmo* =galbmo (BN: 82), *oaitnit* =oaidnit (BN: 80), *oaittnit* =oaidnit (BN: 110), *kæitno* =geaidnu (BN: 107), *kautno* =gávdno (BN: 78), *sævtnjat* =seavdnjat (BN: 82), *sarttno* =sártno (BN: 80).

Klusiilamerken lea girjái konsonántačohkiin main lea klusiila ja nasála: *ædnam* =eatnan (BN: 46), *eetnami* =eatnamii (BN: 46), *cabmoiuvvo* =cábmojuvvo (JT3: 10), *javpman* =jápmán (BN: 81), *tutnje* =dutnje (BN: 79), *attna* =atná (BN: 126), *duttnienai* =dutnjenai (BN: 104), *sudnie* =sutnje (BN: 46).

Muđui ge lea Turi čállin oalle girjái konsonántačohkiid čállimis: *okdo* =okto (BN: 125), *kuokde* (BN: 102), *okto* =okto (BN: 91), *icktte* =ikte (BN: 129), *čagčat* =čakčat (BN: 119), *mause* =mávssse (BN: 81), *pavčas* =bávččas (BN: 129).

Ravda

Ravdakonsonánttaid merkemis lea eanemus fuomášahtti ahte Turi merke dāvjjimusat *đ*-bustávain dálá <d>, mii lea aitto seamma ládje go Erkki Itkonena čállinvuogis: *barkoiđe* =bargguide, *rihbaide* =rihpaide, *halidan* =háliidan (BN: 46). Muđui čállá *t* ja *k* dálá <d> ja <g> sadjai: *bivaltit* =bivaldit (BN: 107), *čallakis* =čállagis (BN: 79). Ja dāvjá ii gula guhkkodaga dákkoge: *kautnolle* =gávdnole (BN: 83), *ahčassat* =áhččasat (BN: 125), *muitallam* =muitalan (BN: 104). Seamma girjáivuolta *o/u*-čállimis lea go sokkis: *muitalos*, *Muedalus* =muitalus (BN: 46).

Sátneloahppa

Loahppakonsonánttaid čállá Turi eanas Guovdageainnu suopmana mielde, muhto dasa lassin leat mearkkašahtti ovdamearkkat das ahte son orru dovdan Stockfletha ja Friisa čállinvugiid: *vahak* =vahát (BN: 108), *smavip* =smávit (BN: 106), *buoreb* =buoret (BN: 108, 133), *eelip* =eallit (prs. 1. ml., BN: 79), *oaččomko* =oaččun go (BN: 121), *halitam* =háliidan (BN: 79), *lohpedam* =lohpidan (BN: 46), *toivom* =doaivvun (BN: 79), *leem* =lean (BN: 46), *im* =in (BN: 46). Dat sáhtá maid leat Čohkkirasa giela váikkuhus (-*p* ja -*k* sátneloahpain). Dalá Guovdageainnu gielas dáide juo oktiigahččan -*m* ja -*n* ja nu maid -*k*, -*p* ja -*t*.

Turi čállá dāvjá duppalkonsonántta sátneloahpaide: *mass* =mas, *dall* =dál, *datt* =dat (BN: 145), *ikk* =it (BN: 110), *elett* =ellet (BN: 145), *tärvass* =dearvaš (BN: 82), *jabmitt* =jápmit (BN: 116). Dan lea váttis čilget, earret ahte dárogielas ja ruotagielas čállojit oanehis vokála maŋis guokte konsonántamearkka. Muhto go Turi ii máhtán dárogiela, de dat ii čilge dán čállima.

Loahpaheapmi

Hámiid válljemis atná Turi dieđusge dalá (ja dálá) Guovdageainnu suopmana málliid nu go omd. konditionála hámiid geavahas: *kavnali* =gávnnalii (BN: 119), *anali* =análíi (BN: 119), *livčo* =livččii (BN: 107). Unnán odđa giellabiras orru báidnán su giela, earret jur muhtun sániin.

Oktiibuot orru nu ahte Turi vikkai atnit dalá sámegeiela čállinvuogi vuodđun, várra ovddemustá Stockfletha čállinvuogi, muhto dáiddii lean Turi oahpásmuvvan maiddái Friisa čállinvuohká. Ii oro gal muđui dovdomin ahte son livččii bures dovdan omd. Lars Hætta biibbaljorgaleami ii ge namut ge dan, vaikko muitala ahte «muhtumat» sis geat ledje dubmehallan Guovdageainnu stuimmiid dihtii ledje gul jorgalan girjjiid.

Turi čállin ii leat dieđus fonologalaš. Ii dalá davvisámi čállinvuohki ge leat. Eai muđui ge galle čállinvuogi leat fonologalaččat, muhto doibmet liikká. Turi čállinvuohki lea dárkilvuoda dáfus oalle seamma dásis go dalá sámi čállinvuogit ledje, muhto dieđus lei Friisa čállin stáđđáseabbu nu ahte juobe ovttaskas jietnadagat ge čállojuvvojedje sullii seamma láhkái. Vuorrasit olbmot geat ledje lohkan olu Friisa čállima, oavvildedje iežaset «máhttit» dan čállinvuogi. Dárkilit iskan livččii dáidán čájehan ahte máhttin mávssii sidjiide «máhttit lohkat» ja olu leat ovdamearkkat olbmuid čállimiin ahte sii eai gal máhttán čállit Friisa čállinvuogi. Dan han lei oalle váttis oahppat jura dan dihte go seamma jietnadagat sáhte čállojuvot iešguđet láhkai.

Turi čállima lei juo vuosttaš prentemis Vilhelm Thomsen divodan. Thomsen čálii ovdasánis ahte Turi čállinvuohki lei moivvas ja stáđismeanttun («*inkonsekvant og vaklende*», Turi 1910: X). Johan Turi ja Per Turi girjji *Lappish texts* ('Sámi teavsttat') ovdasánis čálii K. B. Wiklund ahte lei veadjemeanttun prentet Johan Turi teavsttaid rievdatkeahhtá dainna go Johan Turi čállin lea gul nu váilevaš ahte dárbbáša olu hárhallat ovdal go dan ádde. Sihke Thomsen ja Wiklund guoskkaheigga oanehaččat muhtumiid Turi čállima dovdomearkkain ja váilliin mat dás leat gieđahallon (Turi 1910: XI; Turi – Turi 1920: 5–6). Turi eahkit Per Turi lea čájehan ahte livččii leamaš vejolaš čállit dárkileappot go Johan Turi. Su stáven lea sakka stáđđáseabbu go Johana ja sániid čállin lea sihke fonehtalaččat ja fonologalaččat dárkileabbu nu go omd. *lijhko* (2 gearddi) =liiko, *lijhkot* =liikot, *luonddu* =luonddu (BN: 42), *njarka* =njárga, *njárkkan* =njárggas, *jalkes* =jalges, *kilkkas* (máŋgga gearddi) =gilggas (Turi – Turi 1920: 8, 11). Per Turi moaitá maid Johana čállagiid ja čállá ahte dat gul ledje «nu sækasak ...ja vebaš værrut nai» (BN: 43). Wiklund rámpo Per Turi čállima ahte dat lea stáđis ja fonehtalaččat dárkil («*with a pretty consistent orthography ...and a good ear for the phonetical characteristics of the dialect*», Turi – Turi 1920: 7).

Johan Turi čállinvuohki ii leat goassege adnon njuolgut lohkamii. Álggus lei juo «Muitalus sámiid birra» normaliserejuvvon. Ja mañit prentemiin lea čállin-

vuohki leamaš rievdaduvvon dađi mielde go skuvlla dárbbut leat leamaš. Ii leat ge Turi stávenvuohki mii lea dahkan girjji oktan sámegeiela oahpahusa vuodđogirjin, muhto girjji sisdoallu – sihke gielalaččat ja dieđuid dihtii. «Muitalus sámiid birra» lea lohkkojuvvon ja stávejuvvon ja čilgejuvvon grammatihkalaččat eanet go vissa oktage eará sámegeiel girji. Nu lea girjji árvu áibbas eará sajis go Turi čállinvuogis. Okta dain lea maid ahte Turi čállosat duođaštít buorebut go mat ge eará gáldut mo Guovdageainnu sámegeiella leai 1800-jagiid loahpas. Váikko Turi čállinvuogi sáhtta moaitit, de dat livččii doaimman geavtlaš gulahallamii dan hámis nai go ieš leai čállán, goit olbmuid geat máhtte seamma sámegeiela go son ieš.

Gáldut

Materiála

BN = THURI, JOHAN 1994: *Boares nauti*. Guovdageaidnu: DAT.

JT3 = TURI, JOHAN 2010 (1910): *Muidalus koahte barkoit biri*. Mikael Svonni transkriberen teaksta Johan Turi originála mielde mii lei «Muitalus sámiid birra» -girjji vuodđun. (Nummarat čujuhit osiide eai ge siiduide.)

Girjjálašvuohta

BERGSLAND, KNUT 1952: Hvordan den nye samiske rettskrivningen ble til. *Sámi ællin* 1 s. 28–50. Oslo: Oslo Sámiid Sær’vi.

HÆTTA, LARS – BÆR, ANDERS 1958: *Mui’talusat*. Studia septentrionalia 7. Oslo: Universitetsforlaget.

ITKONEN, ERKKI 1951: Suomen tunturilapin kirjakielen kehitysvaiheet. – *Virittäjä* 55 s. 169–183.

KEMI, KJELL 1994: *1700-jagiid Leavdnjavuona suopman*. – Vesa Guttorm – Nils Ø. Helander – Kjell Kemi, *Giellačállosat* II s. 33–91. Dieđut 2/1994. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.

LEEM, KNUD 1748: *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden*. Kiøbenhavn: Gottman Friderich Kisel.

SAMMALLAHTI, PEKKA 1984: The Phonology of the Guovdageaidnu dialect of North Saami: Some Notes. – Bernt Brendemoen – Even Hovdhaugen – Ole Henrik Magga (doaim.), *Riepmočála. Essays in Honour of Knut Bergsland*

Presented on the Occasion of his Seventieth Birthday s. 136–152. Oslo: Novus Forlag.

————— 1999: *Jietnadataohpa vuodđokursa*. Logaldatmánggus. Oulu: Oulu universitehta.

TURI, JOHAN 1910: *Muittalus samid birra*. Stockholm: [Hjalmar Lundbohm], Distr.: Nordiska bokhandeln.

TURI, JOHAN OLAFFSON – TURI, PER ASLAKSSON 1920: *Lappish texts*. With the cooperation of K. B. Wiklund. Edited by Emilie Demant-Hatt. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, 7. Række, Historisk og filosofisk Afd. IV.2. København: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.

The Orthography of Johan Turi

When Johan Turi became a writer, there were few models for how he should handle the challenge of writing words on paper. Turi himself had never been taught to read or write in school. His main language was Sami as spoken in Guovdageaidnu and he also knew Finnish quite well, but spoke neither Swedish nor Norwegian. Although we do not know exactly what kind of books Turi may have read in Sami, it seems evident that he did not start from scratch. His use of letters and spelling points to the fact that he had some basic knowledge of the translations of N. V. Stockfleth and J. A. Friis.

The words flow quite freely from his pen without much thought of sentence structure or spelling rules. This analysis of his spelling shows that his use of letters and his writing of initial consonants is obviously influenced by both Sami orthography and Finnish spelling rules. In other parts of the words, the spelling is mostly based on his own phonetic analysis and only in the endings do the Sami spelling rules from his time seem to play a certain role. Turi's writing is far from phonological and consistent. It was never read by Sami speaking readers as it was written, but it could have been provided that the reader has some basic familiarity with (western) North Sami.

OLE HENRIK MAGGA
ole-henrik.magga@samiskhs.no
Sámi University College